

Standeisky Éva

Megcsappant forradalomhit

Dózsa a XX. és XXI. századi emlékezetben

„indul Temesvárra süllyedni jeltelen,
szörnyű mocsaradba, magyar történelem!
S mint egy barát írta harcairól szólván:
nyomában ott tolong százhuszezer sátán.”

*Illyés Gyula: Dózsa György beszéde
a ceglédi piacon (1937)*

Szinte naponta látom a buszból a budai vár alatti Dózsa-emlékművet. Büszkén fehérlik a többméteres kőalak a mindenkori hatalmon lévőkhöz kötődő épületegyüttes lábánál. Kétoldalt harcosai, hívei. Ünnepegyesség, méltóság és erő sugárzik a (szoc)realisztikus figurákból. Kivilágítottan a látvány még hatásosabb. S Pesten ott van a történelmi eseményekkel terhelt és múzeumokkal szomszédos Dózsa György út. Vajon meddig marad a helyén az emlékmű? Megváltoztatják-e az út nevét?

Dózsa nem illik korunkba. Alig esik szó róla, pedig a kerek évforduló – ötszáz év – kínálná az alkalmat. A *Rubicon* történelmi folyóirat ez évi harmadik számában megjelent Dózsáról egy alapos, a korabeli események történelmi értelmezései mellett az irodalmi, művészi emlékezetre is kiterjedő, gazdagon illusztrált írás. Romsics Ignác a jelenig viszi el áttekintését. Kutatásai során csak két, egy szélsőjobbos és egy szélsőbalos blogbejegyzést talált: a Dózsa-évfordulóval mindkető a radikális változások szükségességét nyomatékosítja.

Dózsa Petőfi és Ady róla szóló versei óta a forradalom jelképe. Vágyott és elbukott forradalmainké. A nép-

emlékezet nem őrzi Dózsát: dalok, mondák nem említik. A nép, az elnyomott parasztság jó királyt szeretett volna, s nem forradalomra vágyott.

Az 1514-es parasztfelkelés állami, hivatalos értékelése függ a mindenkori hatalomtól, s részben ugyanez mondható el tudományos megítéléséről is. Ha most lennének az „ötvenes évek”, a diktatúra vezetői mindent megtennének, hogy a saját nagyságukat fényesítsék, a hivatalos ideológiát mélyítsék a fél évezreddel korábbi történelem torzított felemlegetésével, mint tették azt 1954-ben, a 450. évfordulón, a Rákosi-érában, vagy 1972-ben a Kádár-korban, Dózsa születésének 500. évfordulóján, immár sokkal erőtlenebbül.

Évfordulós műalkotás, emlékező, újragondoló írás – regény, vers, szociográfia –, valamint az ezekre reagáló hatalmi-kritikusi megnyilvánulás általában nem függetleníthető az alkotás és a bírálat születési idejétől. Jelzi a kor szabadságfokát, tükrözi uralkodó szellemét. Ha egy író, művész választja témájaként Dózsát, oka van rá. Engem éppen ez az ok érdekel: az alkotói emlékezet működése.

A szocialista hitű, radikálisan Hor-

thy-rendszer-ellenes Derkovits Gyulának az 1920-as évek legvégén született fametszetsorozata, az *1514*, talán a legismertebb, de bizonyosan a legtöbbet reprodukált Dózsa-felkelés-ábrázolás. (A mű témája a festő saját leleménye akkor is, ha esetleg kommunista ismerőse hívta fel Dózsára az alkotó figyelmét.) A fekete-fehér kontrasztját világfogásbeli ellentétte lényegítő képek drámai hatásúak. A ritmikus mozgású alakokból rendkívüli feszültség árad. Tömbbé tömöríti őket a szenvedély, az urakkal, az uralmon lévőkkal szembeni düh és könyörtelenség. A Moszkvából irányított illegális kommunista mozgalom vezetői nemigen tudtak mit kezdeni a propagandacélra nehezen aktualizálható parasztforradalom-ábrázolással és öntörvényű alkotójával. Csak a mozgalom szektásságának oldódása után, amelyre az egyre fenyegetőbbben terjeszkedő faszizmus készítette a kommunistákat, fordult némelyikük figyelme a Dózsa-sorozat felé. A XVI. századi parasztfelkelést a XX. században leginkább harcos antikapitalizmussá, kérelmetlen tökeellenességgé lehetett konvertálni, ami 1935 és 1946 között nem illett igazán az antifasiszta népfrontpolitikába: a kommunistáknak szükségük volt Hitler legyőzéséhez a nyugati kapitalista demokráciákra. A hidegháború bekövetkezésekor a korábbi szövetségesek ismét ellenségekké lettek, ami újra időszerűvé tehetné volna a forradalmár Dózsa-képet. Ekkor azonban a paraszti lázadás felemlegése tűnt a „munkáshatalom” megtestesítői számára időszerűtlennek és veszélyesnek.

A második világháborút követően a hatalomba koalíciós partnerként bekerült kommunista párt ódzkodott a forradalom emlegeté-

sétől: a nagy átalakulásban a rend és nem a káosz volt az érdeke. Az akkor mérsékeltnek tűnő kommunistáknál jóval radikálisabbak voltak a parasztpártiak és a szociáldemokraták mindaddig, amíg legszorosabb koalíciós partnerük, a kommunista párt vissza nem fogta őket. A kommunisták között is voltak olyanok, akik forradalomra áhítoztak: Derkovits Dózsa-sorozatának újrakiadását is ők szorgalmazták. Ahogy egyikük, Horváth Márton írta évtizedekkel később: hibának bizonyult 1945-ben a tüzes trónra ültetett, mellére „Büdös paraszt” feliratot tetovált parasztvezérrel a frissen földhöz juttatottakat riogatni, akik rettegtek a régi birtokok visszatérésétől.

A szovjet típusú államrend meghonosítói és működtetői balos elhajlóknak gondolták azokat a forradalmi célok feladása miatt bennük csalódott híveket, akik az egyenlőségen alapuló szocialista hit elárulásában vélték vétkesnek az államszocialista létmódba belekényelmesedő új hatalmi elitet. Derkovits Dózsa-sorozata ezért kelthetett bennük kellemetlen érzést a fordulat éveiben (az 1947 és 1949 közötti hatalomkisajátítás időszakában) éppen úgy, mint a Kádár-érában.

Míg a XX. század elején az anarchoszindikalista Szabó Ervin és a szociáldemokrata párthoz nagy reményeket fűző Ady Endre aktualizálta Dózsát, a század harmincas éveitől a népi írók és pártjuk, az 1939-ben alakult és a kommunista hatalomátvétel után elsorvasztott Nemzeti Parasztpárt hivatkozott a parasztvezérre. Féja Géza könyvet írt Dózsáról, Sárközi György drámát, Illyés Gyula verseket és drámát. 1945-ben a párt vezetői Ceglé-

den hatalmas Dózsa-molinó alatt kampányoltak, s még ebben az évben antológiát is kiadtak a Dózsa Györggyel foglalkozó, pártjuk politikai vonalát erősíteni vélt írásokból. A népiek parasztforradalom-hitét itt Kovács Imre Dózsa-ábrázolásához kötöm, aki 1937-ben megjelent szociográfiájában, a *Néma forradalomban* előzményként hivatkozott a XVI. századi parasztfelkelésre. Szerinte az uraik ellen forduló jobbágyok kései leszármazottainak nyomora, kilátástalan helyzete vezetett saját korának néma forradalmához: az egyikzéshez (a születésszám drasztikus csökkentéséhez), a kivándorláshoz és a szekták elterjedéséhez. Ez a forradalom azért lett néma, mert a szegény parasztnak, uradalmi cselédeknek csak ilyen eszközeik voltak a változásra. A megoldást Kovács Imre az egészségtelen földbirtokviszonyok felszámolásában, a nagybirtokok felosztásában látta, ami akkor már évtizedek óta a magyar progresszió legfőbb követelése volt pártállástól és világnézettől függetlenül. Dózsa és parasztjai, írja Kovács Imre, meg akarták dönteni a nemesek uralmát, s meg szerették volna valósítani „az emberi egyenlőséget”. Eszközeikben azonban nemigen tértek el azoktól, akik ellen lázadtak: „A parasztsereg nem kímél senkit. A kúriákat, kastélyokat, falvakat felgyújtják, a nemeseket halomra ölik. Kegyetlenkedésük nem ismer határt. A kor divatos kivégzési módját, a karóba húzást sűrűn gyakorolják. A másik oldal sem különb. Urak és parasztnok egymással versenyeznek a kegyetlenségben: ki tud változatosabb halálra ítéletet és kivégzést kitalálni? Évszázados sebek fakadtak fel, és nem volt kímélet. A gyűlölet hajtotta őket, és hajtotta dühös harcokba.” Könyvét

így fejezte be: „Az egyik magyar nemzet ismét ünnepelni fogja önmagát, de a forradalomról majd hallgatnak. A forradalom az ő szemükben forradalmi burkus, akivel a társadalmat ijesztgetik. Pedig a forradalom sokszor a vitalitás jele. És az író – aki a parasztságból vétett és bent a lelkében már mindent elvégzett – népének utolsó erejével sikoltja: »Igen: egy új Dózsa, új sereggel.« De hol van már a Dózsák kora, és hol van a nép, mely halni kész? A szekták ugyan a forradalmak előfutárai, de jó urak, nem kell félni: többet nem lesz parasztforradalom Magyarországon.”

Amikor a Horthy-rezsim illetékesei osztályozgatásért perbe fogták Kovács Imrét, Bartók Bélával az élen a magyar értelmiség legkiválóbbjai álltak ki az író mellett. Védelmét a kisgazdapárti katolikus politikus, Sulyok Dezső vállalta, s tanúskodott érdekében kora neobarokk társadalmát bíráló Szekfű Gyula is, aki szerint Kovács Imre nem akart forradalmat akkor, amikor a *Néma forradalomban* a „Dózsa-lázadásra” is hivatkozott. A neves történész azért írta ezt, hogy védje a perbe fogottat, vagy azért, mert neki is ez volt a véleménye? Mindkettő valószínűsíthető. Aki demokrata, kegyetlen, véres következményei miatt nem kívánhatja a forradalmat. Aki Dózsát idézi, veszélyre figyelmeztet: Vigyázzatok ti, hatalmon lévők! Akit sanyargattok, kizsákmányoltok, megaláztok: felléphet ellenetek, kifoszthat, megölhet titeket!

Dózsa megérintette azokat, akik a második világháború utáni években kommunistaként hittel és lelkesedéssel vettek részt a világalakításban: a kapitalizmus, a Horthy-rezsim helyett népuralmat, élhető or-

szágot – szocializmust – akartak teremteni. Dózsa nevét mozgalmi dalba foglalva énekelték („Dózsa népe, bontsd ki zászlód, itt a helyed, őseidnek akarata jár ma veled. Jobb magyar jövendőt, kürt szava harsan a földeken át. Jólétben független, szép Magyarország nyer ma csatát.”) A forradalomhit és a hatalmi forradalomkiszajátítás összemosódott. A kiépülő diktatúra vezetői és hívei népi demokratikus forradalomnak szerették volna láttatni a valóban gyökeres változásokat. Kollégiumot, ösztöndíjat neveztek el a parasztvezérről. A kommunista irányítású „népi szervezet”, a FÉKOSZ (Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége) lapot adott ki *Dózsa Népe* címmel. Se szeri, se száma a Dózsáról az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején elnevezett utcáknak, intézményeknek, termelészövetkezeteknek.

A diktatúra megingatta a rendszerhívók forradalomhitét. A megcsúfolt hitűek a Rákosi-rezsim enyhülésének éveiben – Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után –, majd a kádári államszocialista konszolidáció szürke évtizedeiben Dózsában leltek olyan múltbéli alakra, akire rávetíthették csalódásukat, kételyeiket. A helyzet paradoxona, s egyben a megingó, illetve a lassan porladó diktatúra tükre, hogy sokszor éppen a hatalom által pártfogolt kerek évfordulók – például a parasztfelkelés 440. évfordulója 1954-ben vagy Dózsa születésének ötszázadik évfordulója 1972-ben – adtak alkalmat olyan művek megírására (is), amelyek burkolt rendszerkritikának is felfoghatók. Juhász Ferenc Dózsa-felkelésről szóló *Tékozló országa* Kondor Béla rézkarc-illusztrációival a kommu-

nista reformer Nagy Imre első miniszterelnöksége idején, 1954-ben jelent meg. A Dózsa bukásáról szóló könyvnyi költemény alkotója a kudarcok miatt kesereg, a szép szándékok megvalósíthatatlanságáról elmélkedik, s a hit megcsalását siratja. Mottója a Bibliából való, Jeremiást idézi: „szememből víz folyik alá, / mert messze távozott tőlem a vigasztaló, aki megélesszen / engem”. Mintha a kommunista rendszerben csalódott forradalomhívó értelmiségiekről szólnának a következő sorok is: „Kő, kő, kő: hát nem értitek, utat mily egekbe vág / az alap? E tételekből oly nehéz a következtetés? / Nem értitek, hogy új nemzet javára érik kenyérré ez a kő-vetés? / De a Vár hallgat, pislog bután, elzárja vizenyős agyát.” S ugyancsak áthallásos ez az idézet is: „De mit vedlett le a mi testünk? A hitet? Az életet? A nyomort? / A kínlódva megvedlett ország Európa kövein liheg, nem újította meg magát! / Marad a még-mélyebb-lét, a tengerfenék tündöklő nyomora tovább? / S termelünk villany-sugarat, bozótos fény-dúcokat, sárga fényport?” Az „ember” és a szabadság himnikus dicsőítése a mű legvégén sem oldja az elégikus hangvételt, amely Kondor illusztrációinak is sajátja. Lásd például a címlap fáradtan poroszkáló lovát, amelynek nyergében egy halálosan fáradt felkelő csüggeszti fejét, bal kezében rózsaszálat (?) tart. S ez különösen akkor szembetűnő, ha Kondor filozofikus tartalmú, melankóliát sugalló rézkarcait Derkovits mégis hitet, erőt és dühöt kifejező fametszeteivel vetjük egybe.

Az 1956-os forradalom idején újra felcsillant a remény, hogy forradalmi eszközökkel is meg lehet valósítani a jót. S megint kudarc jött. A

kényszerű megalkuvás, a beilleszkedés a régi-új „szocializmusba”. „Fejem fölött az égi freskón, / átlényegül a nap: tüzes trón. / Elsőként én harapok Györgybe” – írja 1962-es versében (*Első év*) Utassy József. Bari Károly *Dózsa* című költeményéből is kiérezhető a forradalom-hitű ember csalódása: „megfagyott láng / béklyózd csak lelkem: soha nem halok / meg, villámló húsból kiharapott / forradalom, arcod fekete gyász.” (1970) *Temesvár. Dózsa tábora* – Baka István 1971-es keltezésű verse – is vívódásról és kiábrándultságról tanúskodik: „Ha győzünk – tán a győzelem / fordul majd ellenünk. / S ha nem – kitépett nyelvemen / dadog tovább hitünk. // Ha győzünk – vértől részegen / királlyá tesszük Dózsát. / S ha nem – hát egy marad velem, / holtunkig osztva sorsát. // Vetéseket arat a tűz, / erdőn karóvá ég a fa... / Egedből nézz le ránk s utolszor/ hazudj nekünk, Isten Fia!” Ezek a nem éppen kurzusdicsérő alkotások hivatalos, évfordulós antológiában jelentek meg 1972-ben, ami jelzi a korabeli kultúra szabadságfokát. (*Dózsa*. Összeállította Tóth Gyula. Szépirodalmi. A szép kiállítású, 9200 példányban megjelent kötetet Derkovits Gyula fametszetei illusztrálják.)

Az erdélyi Székely János *Dózsa* poemája, amelyet szintén Derkovits Dózsa-sorozatának képei tesznek teljesebbé, Bukarestben látott napvilágot 1964-ben. Ennek a többrétű költeménynek azt a vonulatát emelem ki, amelyben a költő a „cél szentesíti az eszközt” forradalom-hitétől eljut az élet értelmetlenségének felismeréséig. Dózsa a költeményben szükségszerűnek tartja a forradalom alatti kegyetlenséget:

„Tudjátok-e, ártatlanok, hogy a / Legfelsőbb úr, a nép útjában álltok, / S harcolnotok kell, s halnotok, mivel / Harcban teremtünk itt egy új világot?” Sikerei csúcán azonban megszállja a kétely: vajon miért is viaskodik serege? A rombolás után értenek-e majd az építéshez? Mi lesz a győzelem után? A korábbi urakból lesznek majd a szolgák? „De hát ez éppoly túrhetetlen volna, / Éppoly pokollá tenné a világot, / Mint eddig volt – csak persze, őnekik. [...] Jövőtlenek vagyunk. / Ez, társaim a meztelen igazság.” A földosztás sem lehet megoldás: „tönkremegy az élhetetlenebbje, / A föld pedig csalókhhoz vándorol. [...] akármit kezdenénk is, / Hogy jobb legyen e tébolyult világ, / Egyszerre csak azon kapnók magunkat, / Hogy ismét vannak gazdagok és szegények, / És minden úgy van, mint előbb”. Lehet-e a földi poklot enyhíteni? Székely Dózsájának forradalomértékelése mélységesen pesszimista: „Mit tettünk mi? Hadjáratot vezettünk. / S hová, testvér, hová? A semmibe!” S megérte-e az áldozat? „Jaj, árva nép és jaj, szegény magam! / Mit tettem véled! / Mit tettél velem!” Dózsa kínhalála Székelynél Krisztus szenvedésével és megváltói mivoltával rokonítódik: „Ki hallott, Isten, még ilyen magányt? [...] Barátaim, vegyétek és egyétek, / Ez az én testem, mely tiértetek / Töretett meg. [...] Én Istenem, hát ennyi volt az élet. / Elindult, súlyos tettek közt kanyargott, / S most körbe járt. / És íme, már egész.”

Szarka István 1991-ben, a rendszerváltozás utáni csalódásos időkből született költeményében Dózsa idézése egyszerre rezignált jelenérzékelés és múltidézés.

Most vissza
A kerge idő oda- s visszahoz
trónod vörhenyes abroncsaihoz.

Meggyűlve-fogyva itt a Kárpáton belül,
ahol az Ország így-úgy elterül
a Zászlók alatt, hol harc lesz megint. Lám
cséppel-kaszával, pajzstalanul-mezítláb,
véres fűben,
végtelenített vargabetűben
vonulunk mind odáig,
s onnan mind máig,
s most vissza nyomban
bűzlő, fenséges üszkeidig, ahonnan
– milyen csodás –
éppen tizenkét évre van Mohács.

Útközben, százegy Don-kanyarban
mennyi anyámos parasztkatona-dal van,
bennük halálon túli bocsánat
mindenkor minden Zápolyának
s egész hadának.

(Minden versem. Kiadó nélkül, Budapest,
1996, 388–389.)

52

Hét évvel később verse kommentálásakor a költő így ír Dózsáról: „Ezen óriás erejét adta minden kaszámhoz, minden igazamhoz, fejem minden fölemeléséhez. Jelen volt ösztöneimben, hogy el ne tévedjek a véres csodák között. Hogy megérezsem a pillanatokot, amint közelednek, s amint itt vannak. Jelen volt-hovatarozásomban s annak fölényes tudásában, hogy tőlünk van minden. Jelfogóm működteti. A muszáj valahol ismét elindult, s harc lesz megint. Könyörögj, Lőrinc, hogy ne a fegyverek nyelvét

beszélje.” (*Húsvéti kert*, Curiosa Nova, Budapest, 2003, 392–393.)

Dózsa valamennyi fentebbi alkotásban a jelenkor hatalmon lévőknek szóló figyelmeztetésként van jelen, s nem felhívásként a lázadásra, a forradalomra. A hit a forradalom jobbító erejében a XX. századra elnyészett. Felváltotta a demokráciába vetett remény, az érdekek és konfliktusok békés, megegyezéssel megoldhatóságának hite. A Dózsa-forradalomból szinte csak a szabadság óhajta maradt. Illyés 1927-es Dózsa-versének befejező strófája így hangzik: „Szabadság! Századok óta készülő vihar az elborult / Ég mögött ki egyre sűrűbben dörögsz fel, / Verd föl képzeletem, mint az elkomorult / Tábort, aki feléd indult Dózsa Györggyel!” Juhász Ferenc *Tékozló országában* a szabadságról az egész mű hangnemétől eltérő optimista utolsó sorok szólnak: „Ha kell, hát százszor újrakezdjük, vállalva ezt a legszebb küldetést, / mert a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség!” Székely János 1964-es poémájában Dózsa így elmélkedik csapatáról: „Hogy kereszt s az ország ürügyén / A szabadságért harcolnak? Lehet. / De hadd tegyék, ha szabadságuk által / Megmenekül az ország és a hit!”

Dózsa alakja egzisztenciális dilemmák átélhetőségét is segítette. A parasztvezér felidézésével ábrázolni lehetett a hitnek és a hatalomnak kiszolgáltatott embert, a megcsalt és öncsalására eszmélő értelmiségi vívódásait.